

О. В. Марцеляк, доктор юридичних наук,
професор, начальник ННІПФМГБ Харківського
національного університету внутрішніх справ

ПРИНЦИПИ ВИБОРІВ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ (ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

У статті проведено дослідження теоретичної бази та норм законодавства, що регулюють інститут виборів народних депутатів України. Проаналізовано принципи виборів народних депутатів України, запропоновано внесення змін до національного законодавства.

The article studies the theoretical basis and regulate the institution of electing people's deputies of Ukraine. The principles of electing people's deputies are analysed. Alterations to insert into national legislation are proposed.

Ключові слова. Принципи національного виборчого права, принципи виборів, засади виборчого процесу, демократизм виборів.

Вступ. Демократичність будь-яких виборів визначається, перш за все, закріпленими виборчим законодавством принципами виборів, які виступають фундаментом правового регулювання електоральних відносин, опорними точками, орієнтирами всього виборчого процесу, і недотримання яких може мати наслідки визнання виборів недійсними. Принципи виборів народних депутатів України визначають межі, в рамках яких функціонує механізм виборчих правовідносин, тобто вони є регуляторним інструментом, завдяки якому окреслюється характер і напрями правового регулювання всього комплексу суспільних відносин,

© **О. В. Марцеляк, 2009**

що складаються в процесі виборів. Також вони відіграють роль окремих правових засад для формування та розвитку виборчого права, виступають його найбільш важливими і стабільними складовими. Правова природа цих принципів полягає також і в забезпеченні збалансованості та єдності регулювання правовідносин у сфері виборів народних депутатів України. Тобто принципи виборів водночас окреслюють вихідні параметри, в рамках яких формується механізм правового регулювання електоральних відносин, і вони ж виступають як своєрідний вектор, що визначає розвиток самого виборчого права. Принципи виборів народних депутатів України також відображають ступінь демократизму організації та підготовки виборів, реалізацію конституційних прав громадян брати участь в управлінні державою, вільно обирати й бути обраними до представницьких органів державної влади тощо.

Результати дослідження. Як правильно стверджують Ю. Дмитрієв та В. Ізраєлян, визначення і вивчення принципів виборчого права має не тільки теоретичне, але й велике практичне значення, оскільки без урахування засадничих основ, на яких формується правова регламентація виборчих відносин, важко адекватно та цілісно сприймати весь комплекс норм виборчого права, оцінювати їх зміст, розуміти їх значення, заповнювати існуючі прогалини правового регулювання електоральних відносин, усувати невідповідності та суперечності між окремими приписами виборчого законодавства [1, 109]. Інші російські дослідники, Ю. Веденєєв та В. Лисенко, в цьому ж аспекті підкреслюють, що розвиток сучасного виборчого права в умовах поглиблення та розширення демократичних основ організації і проведення виборів роблять достатньо актуальним завдання формування універсального стандарту (критеріїв) системи (переліку) політико-правових і організаційно-технологічних принципів ротатії та передачі публічної влади за підсумками виборчих кампаній [2, 102]. Таким чином, ми бачимо, що принципи виборів відіграють ключову роль у формуванні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування і виступають основою для створення виборчого права.

Незважаючи на їх надзвичайну важливість, у вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі мають місце різноманітні підходи до розуміння принципів виборів (виборчого права) [1, 22; 3, 264]^[1], що пов'язано, перш за все, з різним розумінням принципів права^[2], з яких вони випливають. Чи не найбільш поширений погляд, що принципи виборчого права – це основоположні, керівні ідеї (засади), які лежать в основі регламентації цього інституту. Зокрема, на таких позиціях стоять автори підручника “Сравнительное конституционное право” [4, 370], відомий український учений-конституціоналіст О. Ф. Фрицький [5, 209] та ціла низка інших учених. Так, російський науковець Л. Д. Воеводін, підкреслюючи значення принципів як основоположних ідей, зазначає, що це вихідні засади, які виражають сутність виборчого права і визначають його зміст [6, 227]. Про це говорить і Г. Н. Андреева: “Принципи виборчого права – це основні засади, на яких воно базується” [7, 360]. Автори коментаря Закону України “Про вибори народних депутатів України” під ними розуміють відповідні, вихідні ідеї, які виражають найважливіші підвалини й закономірності процесу виборів [8, 11].

Деякі автори сутність принципів виборчого права пов'язують з демократією. Так, свого часу автори підручника “Советское государственное право” за редакцією А. І. Лепьошкіна принципами виборчого права називали основні засади демократизму, які мають керівне значення для виборів народних представників; ці засади складаються на основі фактичних відносин, що виникають у процесі формування представницьких

органів [9, 444]. У наш час цей підхід підтримує російський державознавець С. Д. Князев, який визначає принципи як “основоположні засади (ідеї), що відображають демократичну природу виборів у ролі конституційної основи народовладдя і визначають фундамент правового регулювання виборчих прав, гарантій, процедур і технологій, що забезпечують імперативне, внутрішньо збалансоване і нефальсифіковане проведення ... виборів” [10, 21–22]. Майже аналогічної точки зору дотримується український науковець Л. М. Козодой: “Під принципами виборчого права необхідно розуміти основні ідеї, які відображають демократичну природу виборів як конституційної основи народовладдя, що визначають фундамент правового регулювання виборчих прав, гарантій, процедур, які забезпечують законодавчо визначене, чітко збалансоване, нефальсифіковане проведення виборів різного рівня, реалізацію та захист виборчих прав громадян та інших суб’єктів виборчого процесу” [11, 108] і російські вчені Ю. Дмитрієв та В. Ізраєлян: “Під принципами російського виборчого права як об’єктивного правового феномена слід розуміти основоположні засади (ідеї), які відображають демократичну природу виборів як конституційної основи народовладдя і визначають фундамент правового регулювання виборчих прав, гарантій, процедур і технологій, що забезпечують імперативне, внутрішньо збалансоване і нефальсифіковане проведення різного роду виборів в Російській Федерації, реалізацію і захист електоральних прав громадян” [12, 111–112].

М. В. Баглай та Б. І. Сташків характеризують принципи виборчого права як обов’язкові вимоги та умови, без дотримання яких будь-які вибори не можуть бути визнані легітимними [13, 353; 14, 127]. В. В. Кравченко теж під принципами виборчого права розуміє “умови його визнання і здійснення, які разом забезпечують реальний характер волевиявлення народу, легітимність виборчих органів публічної влади” [15, 180]. Радянський учений А. І. Кім розглядав принципи виборчого права соціалістичних країн як “закріплені в чинному законодавстві основоположні керівні засади, які виражали сутність норм виборчого права і головні напрямки політики партії та держави у сфері правового регулювання суспільних відносин, пов’язаних з організацією і проведенням виборів представницьких органів державної влади” [16, 43–44].

Відомий український учений А. З. Георгіца характеризує принципи виборчого права як основні вихідні положення, що покладені в основу регламентації даного інституту [17, 255]. М. І. Ставнійчук стверджує, що основні принципи виборів – це засади, на основі яких здійснюються вибори і відповідно до змісту яких вибори можна вважати реальним волевиявленням народу, формою прямого народовладдя [18, 315]. О. Б. Ковальчук також стоїть на позиціях, що у вітчизняному виборчому законодавстві варто уникати вживання окремо терміна “принципи” без терміна “засади”, об’єднавши їх одним поняттям “засади виборчого процесу” та “засади виборчого права” [19, 4].

У науці конституційного права та теорії держави і права мають місце й інші підходи до розуміння принципів виборів. І слід відзначити, що кожна з позицій так чи інакше варта уваги. Проте, на наш погляд, сутність принципів виборів (виборчого права) усе-таки доцільніше визначати через категорію “ідея” і тим самим підкреслювати їх свідомий та вольовий аспекти. Свідомий аспект полягає в тому, що громадська закономірність, яка існує поза свідомістю людей, перш ніж отримати закріплення в праві, повинна знайти відображення у свідомості людей [1, 18]. А вольовий аспект, за правильного спостереженням В. В. Тихонової, полягає в тому, що принципи права виражають мету, яка ставиться при регулюванні поведінки людей у суспільстві [20, 51]. Таким чином, у разі поєднання цих двох аспектів принципи виборчого права виступають як такі, що наближаються до певного ідеалу і водночас являють собою реально існуюче, закріплене законодавством правило проведення виборів. Синтезуючи ж погляди вітчизняних та зарубіжних науковців із цього питання, можна зробити висновок, що **принципи національного виборчого права – це керівні ідеї, які лежать в основі формування представницьких органів, виражають сутність виборчого права і визначають його зміст та забезпечують реальний характер волевиявлення народу і легітимність виборчих органів публічної влади.**

Принципи виборів народних депутатів являють собою цілісну систему, складова якої не знайшла в науці конституційного права свого однозначного визначення. Більшість науковців зараховують до них принципи вільного, загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Деякі розширюють цей перелік за рахунок принципів публічності й відкритості, періодичності, доступності виборів, добровільності, змагальності, альтернативності, участі громадян в організації виборів, демократичності процедури висунення кандидатів, несумісності депутатського мандата із зайняттям певних державних посад чи комерційною діяльністю, контролю, відповідальності, у тому числі індивідуальної особистої відповідальності депутата перед виборцями, поєднання державного фінансування виборчої кампанії з можливостями використання недержавних ресурсів, проведення виборів виборчими комісіями, незалежність органів, які здійснюють організацію та проведення виборів, поєднання різних виборчих систем, забезпечення пропорційного представництва, певного порядку встановлення результатів голосування, широкої участі населення у виборчій кампанії, активного правозахисту кандидатів тощо [1, 23; 21, 45; 22, 10; 23, 151].

Широкий перелік принципів виборчого права має наслідком їх класифікацію. Так, Ю. Б. Ключковський пропонує систему принципів виборчого права ділити на: а) принципи, які стосуються виборів у цілому, вимагають, щоб вони були: загальні, прямі, рівні, вільні, чесні; б) принципи, що стосуються голосування і передбачають: таємне голосування; особисте голосування, однократне голосування, факультативне голосування [24, 43]. Російський правник М. С. Матейкович стоїть на позиції систематизації принципів виборчого права на три рівні. До першого рівня він зараховує основоположний принцип, що впливає з основ конституційного ладу і характеризує вибори як вищу та безпосередню форму

народовладдя (принцип вільних виборів); до другого рівня – політичні принципи виборчого права: а) участь громадян у виборах (загальне виборче право, рівне виборче право, пряме виборче право, таємне голосування, добровільна участь громадян у виборах); б) принципи, що забезпечують виборцям можливість реального вибору та контролю за дотриманням законності в проведенні виборів (гласність виборів, відкритість та доступність виборів, змагальність кандидатів); в) принципи, що забезпечують відповідальність обраних кандидатів перед своїми виборцями (періодичність та обов'язковість виборів); до третього рівня – організаційні принципи виборчого права (підготовка та проведення виборів виборчими комісіями, територіальний принцип організації виборів) [25, 11].

Інший російський дослідник С. Д. Князев поділяє принципи виборчого права за підставою їх цільового призначення в механізмі правового регулювання виборчих відносин на: а) принципи організації та проведення виборів, які утворюють концептуальні засади правового забезпечення виборчих відносин, пов'язані з обов'язковістю, періодичністю, вільною участю, альтернативністю виборів, допустимістю різних виборчих систем та належністю органів, що забезпечують організацію й проведення виборів; б) принципи участі громадян у виборах (принципи загального, рівного, прямого виборчого права, а також добровільної реалізації суб'єктивних виборчих прав на основі особистого таємного голосування) [10, 22–29]. Цього ж підходу дотримується український науковець Л. М. Козодой [11, 109] і російські вчені Ю. Дмитрієв та В. Ізраєлян [12, 113].

М. І. Кукушкін та О. А. Югов класифікують принципи виборчого права на політичні та організаційні залежно від того, чи визначають ці принципи відносини, пов'язані зі змістом і проявом суверенної політичної волі виборців, чи містять фундаментальні правила формування організаційного механізму підготовки і проведення голосування [26, 81–86].

Досить цікавий підхід щодо поділу принципів виборчого права у Т. В. Герасименко, яка в основу їх класифікації пропонує брати елемент волі. Зокрема, вона пише: “З точки зору вольової характеристики демократичні вибори відрізняються тим, що адекватно, без викривлення проводять народну волю. Для того щоб бути демократичними, вибори мають ґрунтуватися на певних принципах, які не допускають перекручування волі народу”. На цій підставі Т. В. Герасименко умовно розмежовує принципи на такі, що протистоять зовнішньому, “штучному” викривленню волі народу на виборах (принципи загальних, рівних, прямих виборів), і такі, що перешкоджають внутрішньому, “природному” перекрученню волі народу (принципи вільних виборів і таємного голосування) [1, 24–25].

Думаємо, що зазначену вище класифікацію принципів виборів можна також доповнити через їх поділ на ті, що: а) закріплені в міжнародно-правових документах, б) мають конституційне визнання, в) закріплені на рівні виборчих законів.

Перша група принципів виборів отримала закріплення в ст. 21 Загальної декларації прав людини (періодичність виборів; загальне і рівне виборче право; рекомендація таємного голосування як найоптимальнішої форми реалізації виборчого права); у ст. 3 Першого протоколу до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод (принципи вільних, періодичних виборів, таємне голосування); у ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та в Загальному коментарі Комітету ООН з прав людини до ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (щодо недопущення жодних обмежень права на участь у виборах і права бути обраним громадян залежно від їх раси, кольору шкіри, статі, мови, віросповідання, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, власності, походження за способом набуття громадянства: за народженням чи в результаті натуралізації тощо; прив'язання виборчої правоздатності громадянина до повнолітнього віку; чітке законодавче визначення випадків призупинення чи зупинення або обмеження виборчих прав особи; трактування принципу вільних виборів; у Документі Копенгагенської наради конференції з людського виміру НБСЕ (принципи вільних, періодичних виборів, загального та рівного виборчого права, таємного голосування або із застосуванням рівноцінної процедури вільного голосування, а також чесний підрахунок голосів та повідомлення про нього шляхом опублікування офіційних результатів тощо); у Декларації про критерії вільних і справедливих виборів, в якій деталізуються критерії і принципи вільних виборів. До важливих міжнародних документів, в яких установлено загальні принципи демократичних виборів, слід зарахувати й цілу низку інших міжнародних угод, наприклад Конвенцію про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасницях Співдружності Незалежних Держав. Її цінність полягає в тому, що вона трактує самі виборчі принципи й визначає реальні механізми їх реалізації, які можна класифікувати на кілька груп.

Національне законодавство в основному врахувало міжнародні виборчі стандарти стосовно принципів виборів. Відповідно до міжнародно-правових документів, Конституція України закріпила: “Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення” (ст. 71) [27]. Таким чином, можна сказати, що зазначені принципи є частиною загальноприйнятих міжнародних виборчих стандартів, і їх визнання на конституційному рівні відповідає світовій практиці. Зазвичай саме ці принципи закріплені в конституціях зарубіжних держав. Оскільки, як справедливо підкреслюється в науковій літературі, без них змістовне наповнення методів і способів юридичного впливу на учасників суспільних відносин, що опосередковують організацію і проведення виборів, позбавляється значущих орієнтирів і координат [12, 135]. Цим створюється також пряма залежність спрямованості правового регулювання кола суб'єктів, які виступають адресантами законодавства про вибори, розширення чи звуження правоздатності учасників виборчих кампаній та обсяг і загальний характер їх повноважень і зобов'язань. Зазначені принципи становлять важливий елемент

механізму правового забезпечення виборчих прав громадян, визначають ключові умови делегування влади народом своїм представникам в органах державної влади та місцевого самоврядування, наповнюють вибори реальним демократичним звучанням, ідентифікують їх з міжнародними виборчими стандартами.

Хоча можуть мати місце в цьому плані й винятки. Так, у ряді країн, де на виборах переваги надаються певним соціальним групам, конституція не проголошує принципу рівних виборів; якщо існують непрямі вибори, не отримує свого визнання принцип прямих виборів; може також не визнаватися принцип загальних виборів, за умови, якщо не всі громадяни наділені виборчим правом, тобто позбавлені його за соціальною чи політичною ознакою і т. ін. Водночас у конституціях окремих держав перелік принципів виборчого права може бути і розширений. Наприклад, у ст. 113 Конституції Республіки Португалія сказано: “Пряме виборче право при таємному і періодичному голосуванні є загальним правилом для обрання посадових осіб виборних органів державної влади, автономних областей і місцевої влади. Складання списків виборців здійснюється в обов’язковому порядку, офіційно, має постійний характер і є єдиним для всіх виборів, при загальному і прямому виборчому праві... Виборча кампанія відбувається на таких принципах: а) свобода пропаганди; б) рівність можливостей і однакове ставлення до всіх кандидатів; с) неупередженість публічних установ стосовно різних кандидатів; d) відкритість і контроль за витратами на виборчу кампанію” [28, 782]. У деяких країнах знайшов конституційне закріплення принцип альтернативних виборів, під яким розуміють включення в законодавство таких умов, за яких кандидати вступали б у конкуренцію, а виборець дійсно мав би можливість реального вибору між різними кандидатами (за мажоритарної виборчої системи на одне місце в окрузі повинно претендувати більше одного кандидата, за пропорційної виборчої системи участь у виборчих перегонах мають брати більше одного партійного (чи блокового) списку) [29, 174].

Конституційне закріплення принципів виборчого права має особливе значення через природу самої Конституції як Основного Закону держави та суспільства, яка виступає ядром правової системи та базою національного законодавства. Ще у XIX ст. відомий німецький філософ, громадський діяч Фердинанд Лассаль у своїй промові “Про сутність конституції” зазначав, що конституція, маючи силу закону, тим самим повинна бути законом, і в той же час вона повинна бути більше ніж закон, повинна бути більш святим, стійким і незмінним, ніж звичайний закон [30, 540]. Тому закріплення принципів виборів представницьких органів державної влади, органів місцевого самоврядування на рівні конституції створює передумови для вироблення основних орієнтирів виборчого законодавства, яке, за умов демократичності держави, суспільства, повинно відповідати міжнародним виборчим стандартам. Не варто залишати поза увагою і той факт, що оскільки вибори представницьких органів публічної влади являють собою одну з основ політичної системи суспільства, то регламентування принципів їх проведення певною мірою виступає гарантією стабільності конституційного (державного) ладу.

Висновки. У контексті аналізованої проблематики слід сказати, що закріплені Конституцією України принципи виборчого права певною мірою визначають параметри законодавчого регулювання процесу виборів, участі в них виборців та інших суб’єктів виборчого процесу, і вони відтворені у виборчому законодавстві. Зокрема, зазначені в Конституції України принципи кореспондуються в Законі України “Про вибори народних депутатів України” в редакції від 7 липня 2005 р., в якому система принципів виборів народних депутатів України виражена через:

а) **основні засади виборів народних депутатів України** – “народні депутати України обираються громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування” (ст. 1 Закону);

б) **засади виборчого процесу:**

1) дотримання принципів загального, рівного, прямого виборчого права, добровільності участі у виборах, вільних виборів, таємного та особистого голосування (та принципів, зазначених у ст. 9–10 Закону);

2) законність та заборона незаконного втручання будь-кого у цей процес;

3) політичний плюралізм та багатопартійність;

4) публічність і відкритість;

5) свобода передвиборної агітації, рівний доступ усіх кандидатів і партій (блоків) – суб’єктів виборчого процесу до засобів масової інформації незалежно від їх форми власності, крім засобів масової інформації, засновниками (власниками) яких є політичні партії;

б) неупередженість органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, судів, підприємств, закладів, установ і організацій, їх керівників, інших посадових і службових осіб до партій (блоків) – суб’єктів виборчого процесу, кандидатів у депутати (ст. 11 Закону).

Щоправда, викликає подив, чому вітчизняний законодавець спочатку вживає термін “засади”, а потім термін “принципи”. На наш погляд, це дещо принижує принципи виборчого процесу, передбачені ст. 11 цього ж закону. Такий підхід також ускладнює розуміння системи принципів виборів народних депутатів України, їх сутність, провокує дискусії щодо їх співвідношення і т. ін. **Тому існує потреба в законодавчому врегулюванні чи уточненні правової природи принципів і засад виборів народних депутатів України.**

Література

1. Герасименко Т. В. Принципы выборов в органы государственной власти и местного самоуправления в Российской Федерации [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Т. В. Герасименко. – Тюмень, 2003.

2. Веденеев Ю. А. Избирательный процесс в Российской Федерации [Текст] / Ю. А. Веденеев, В. И. Лысенко. – М. : ИГиП РАН, 1997.
3. Ольховський Б. І. Вибори в Україні [Текст] / Б. І. Ольховський // Конституційне право України : підручник / за ред. Ю. М. Тодици, В. С. Журавського. – К. : Ін Юре, 2002.
4. Сравнительное конституционное право [Текст] / отв. ред. В. Е. Чиркин. – М. : Манускрипт, 1996.
5. Фрицький О. Ф. Конституційне право України [Текст] : підручник / О. Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2002.
6. Воеводин Л. Д. Государственное право зарубежных социалистических стран [Текст] / Л. Д. Воеводин, Д. Л. Златопольский. – М. : Изд-во МГУ, 1984.
7. Андреева Г. Н. Конституционное право зарубежных стран [Текст] : учебник / Г. Н. Андреева. – М. : Эксмо, 2005.
8. Коментар Закону України “Про вибори народних депутатів України” [Текст] / за заг. ред. А. І. Мартинюка. – К. : Юридична думка, 2006.
9. Советское государственное право [Текст] : учебник / под ред. проф. Лепешкина. – М. : Юрид. лит., 1971.
10. Князев С. Д. Принципы российского избирательного права [Текст] / С. Д. Князев // Правоведение. – 1998. – № 2.
11. Козодой Л. М. Конституційно-правовий статус суб’єктів виборчого процесу в Україні [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 – конституційне право / Л. М. Козодой. – К., 2006.
12. Дмитриев Ю. А. Избирательное право и процесс в Российской Федерации [Текст] / Ю. А. Дмитриев, В. Б. Израелян. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2004.
13. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации [Текст] / М. В. Баглай. – М. : НОРМА, 2000.
14. Сташків Б. І. Конституційне право України [Текст] : навчальний посібник / Б. І. Сташків. – Чернігів : РВВ, 1999.
15. Кравченко В. В. Конституційне право України [Текст] : навчальний посібник / В. В. Кравченко. – К. : Атіка, 2006.
16. Ким А. И. Советское избирательное право. Вопросы теории, избирательного законодательства и практики его применения [Текст] / А. И. Ким. – М. : Юрид. лит., 1965.
17. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн [Текст] : підручник / А. З. Георгіца. – Тернопіль : Астон, 2003.
18. Ставнійчук М. І. Вибори в Україні [Текст] / М. І. Ставнійчук // Конституційне право України / за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка, 1999.
19. Ковальчук О. Б. Виборчий процес в Україні [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.02 – конституційне право / О. Б. Ковальчук. – Одеса, 2003.
20. Тихонова В. В. К вопросу о понятии и системе принципов избирательного права социалистических государств [Текст] / В. В. Тихонова // Вопросы теории права и государственного строительства. Вып. 3. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1979.
21. Кряжков В. А. Состязательность кандидатов в депутаты [Текст] / В. А. Кряжков // Советское государство и право. – 1990. – № 6.
22. Авакьян С. А. Выборы-95 в Государственную Думу России [Текст] / С. А. Авакьян. – М. : Ассистент, 1995.
23. Зиновьев А. В. Конституционное право России: проблемы теории и практики [Текст] / А. В. Зиновьев. – СПб. : Герда, 2000.
24. Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: законодавче застосування і реалізація [Текст] / Ю. Б. Ключковський // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції “Вибори і референдум в Україні: законодавче забезпечення, проблеми та шляхи вдосконалення”. – К. : Нора-друк, 2003.
25. Матейкович М. С. Проблемы правового регулирования выборов в органы государственной власти субъектов Российской Федерации [Текст] : автореф. дис. на соискание научной степени канд. юрид. наук : 12.00.02 – конституционное и муниципальное право / М. С. Матейкович. – Тюмень, 1988.
26. Кукушкин М. И. Выборы – конституционный институт прямого народовластия в Российской Федерации [Текст] / М. И. Кукушкин, А. А. Югов // Российский юридический журнал. – 1996. – № 2.
27. Конституція України [Текст] // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
28. Конституция Португальской Республики [Текст] // Конституции государств Европы : в 3 т. / под общей ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 2.
29. Автономов А. С. Конституционное (государственное) право зарубежных стран [Текст] : учебник / А. С. Автономов. – М. : Велби, Проспект, 2006.
30. Орывок из речи Ф. Лассаля “О сущности конституции”, произнесенной в 1882 г. в одном из берлинских бюргерских окружных собраний [Текст] // Андреева Г. Н. Конституционное право зарубежных стран : учебник. – М. : Эксмо, 2005.

^[1] Деякі українські науковці принципи виборчого права пов'язують з виборчою системою. Однак ми вважаємо логічнішим аналізувати принципи виборчого права у прив'язці до принципів виборів. При цьому ми розглядаємо їх як тотожні. Хоча в науці конституційного права існує думка, що принципи виборів слід розрізняти від принципів виборчого права. Наприклад, Т. В. Герасименко стверджує, що поняття “принципи виборів” потрібно використовувати для окреслення певних правових принципів, а поняття “принципи виборчого права” – для відзначення відповідних принципів права. Звідси під принципами виборів вона розуміє керівні правові ідеї, які фіксують уявлення про вибори як про форму прояву суверенітету народу (народовладдя), що розкриває з цієї точки зору сутність і зміст виборчого права, а під принципами виборчого права – ті ж самі ідеї, які отримали правове оформлення і покликані забезпечити проведення демократичних виборів. Проте, на наш погляд, наведена позиція не стільки свідчить про існування відмінностей між принципами виборів і виборчого права, скільки розставляє акценти щодо їх фіксації. По суті та змісту, за умови, що це має місце в демократичній країні, принципи виборів та принципи виборчого права збігаються, є аналогічними.

^[2] Частина науковців у принципах права вбачає основоположні, керівні ідеї, що знаходять своє втілення в праві (Л. Д. Восводін). Інші розглядають їх як специфічне юридичне вираження об'єктивно існуючих економічних і політичних законів суспільного розвитку (Д. А. Ковачев, В. М. Семенов, Л. С. Явич). Існує також думка, що принципами права виступають тільки ті, які втілені в юридичних нормах (С. С. Алексєєв, В. М. Семенов, В. І. Зажицький). На доповнення до цього підходу деякі науковці стверджують, що принципи права пронизують усю структуру права – правосвідомість, норми, правовідносини, правозастосовну практику, що вони виникають із категорії правосвідомості й уже з цієї сфери об'єктивуються в нормах права і правовідносинах (Н. С. Малєїн). Водночас, виходячи з цієї позиції, деякі правники розрізняють “принципи права” та “правові принципи”. Останні, на їх думку, – це існуючі у правосвідомості керівні правові ідеї, які розкривають сутність права і правового регулювання. Об'єктивуючись у законі, вони стають принципами права, отримують власне юридичні властивості й забезпечуються в необхідних випадках примусовою силою держави. Таким чином, сутність принципів права полягає в їх загальнообов'язковості, а правових принципів – в їх первинності та правовому ідеалізмі (Т. В. Герасименко).